

ВІД РЕДАКЦІЇ

Окрім надшахтових копрів та газометрів, щільна агломераційна зона Рурського регіону вмістила компактно три університети. В рамках цього регіонально-академічного альянсу виникла наша інтердисциплінарна мережа «Україна: пострадянське суспільство у змінах» (засновниці Оксана Гус та Олена Петренко). Головною висхідною цього союзу стала зацікавленість інтердисциплінарно досліджувати політичні та економічні трансформації в Україні в історичній перспективі. 2017 року за підтримки Культурно-наукового інституту міста Ессен засновниці мережі організували конференцію “Friends or Foes of Transformation? Economic Elites in Ukraine from Historical and Comparative Perspective”, центральною темою якої стали зміни складу та політична роль економічних еліт в Україні протягом XIX–XXI століть. Актуальний номер «України модерної» є, з одного боку, підсумковим результатом цієї конференції, з другого – розширенням мережі, в якій додався голос економічного історика Володимира Кулікова. Цим виданням нам хотілося би простимулювати подальші дослідницькі ініціативи з економічної історії, яка в Україні тільки почала розкривати свій потенціал.

«Еліти» – одне з центральних понять для розуміння та пояснення суспільного й політичного розвитку суспільства. Базовими для сучасних досліджень у теорії еліт залишаються класичні роботи Гаєтано Моска та Вільфреда Парето, центральними для яких є ідея змін суспільства в близькій залежності від змін в керівній верстві (елітах) та постійна циркуляція і тривала конкуренція цих еліт (Парето). Економічні еліти як окремі особи чи групи, які мають особливо помітний фінансовий капітал й тим самим можуть застосовувати певні важелі влади та впливають у такий спосіб на соціальні структури суспільства (Ziegler 2000, 13), відіграють в цих суспільних трансформаціях центральну роль. Використовуючи цю дефініцію поняття економічних еліт для новоствореного покоління менеджерів та управителів великими підприємствами в XX столітті на відкритті конференції в Ессені, історик бізнесу Дітер Ціглер, однак, підкреслив, що залежно від напряму й

методології дослідження саме поняття зазнає чималих варіацій. Адже що саме визначає економічну еліту? Статус? Майно? Походження чи позиція у службовій ієрархії на певному підприємстві? Відмовляючись від розділу розуміння економічних еліт за функційними ознаками, Ціглер підтримує більш широку контекстуалізацію, яка б стосувалася як економічних, соціальних, так і культурних аспектів виникнення, змін та репрезентацій економічних еліт.

У цьому збірнику ми охоплюємо цей широкий спектр концептів дослідження економічних еліт і пропонуємо розглядати їх як окремих індивідів чи групи людей, які спромоглися зосередити значні економічні активи й використовують ці активи для впливу на політику та суспільні структури. Тематично збірник зорієнтований на дослідження бізнесових еліт України, а також держав, до складу яких входили українські території – Речі Посполитої, Австро-Угорської та Російської імперій, СРСР та ін.

Історія політичних та економічних еліт – класична тема суспільних наук. Тих, хто вивчає цю тему, переважно цікавить, як лідери стають успішними і як вони впливають на політику, економіку й культуру. Водночас академічну увагу привертають також соціальні проблеми нерівності в розподілі ресурсів, процеси взаємодії соціально-політичних інститутів та економічних еліт тощо (Пікетті 2016). Однак центральним для нас залишалось питання змін та стабільності економічних еліт у період політичних трансформацій. Специфіка українських економічних еліт в історичному зрізі полягає у відсутності довготривалої тягlosti. Низка політичних криз та змін призводила й одночасно була стимульована постійною циркуляцією груп, які або володіли потужним капіталом, або були причетні до вагомих економічних змін в Україні. Економічний підйом в Російській та Австрійських імперіях в другій половині XIX століття супроводжувався помітними змінами в демографічних, етнічних та соціальних структурах населення. Модернізаційні процеси, для яких були типові передусім неоднорідність, неоднорідність та нелінійність, у різний спосіб впливали на зміни в імперському центрі та на периферії, поєднуючи як прогресивні, так і автократичні відверто колоніальні спроби консервування старого режиму. Однак ми можемо впевнено говорити про народження нового покоління економічних еліт: від металургійних та цукрових магнатів, найманих управителів, інженерів до іноземних підприємців, які активно ставали учасниками економічних і суспільних змін.

З початком радянського періоду поняття *економічні еліти* на декларативному рівні ставало несумісним із принципами побудови безкласового суспільства. Проте на практиці формувалися різні групи економічних еліт, включаючи партійну номенклатуру, що розпоряджались великими матеріальними ресурсами. Не випадково головними бенефіціаріями приватизації 1990-х виявились колишні партійні лідери.

Переплетіння між політикою та бізнесом продовжують втілювати сьогодні олігархи, які домінують впливають як на фінансові, так і на політичні процеси в Україні. Політолог Хайко Пляйнес виділяє три основні методи олі-

гархічного впливу на політичний і суспільний розвиток. По-перше, принцип створення регіональних неформальних мереж між політиками та підприємцями ранніх років трансформації поширився після Помаранчевої революції на національний рівень. По-друге, вплив неформальних зв'язків на політику був інституціоналізований, коли окремі олігархи почали обіймати політичні посади. По-третє, володіння медіа-ресурсами розширило політичний вплив власників великого бізнесу на інформаційний вплив у суспільстві. Експерти наголошують на неоднозначності олігархічного впливу на траєкторії політичного розвитку країни (див. Pleines 2016¹; Halling/Stewart 2016). З одного боку, ключова роль великого бізнесу в політиці запобігла в Україні становленню авторитаризму, оскільки конкуренція за ресурси між олігархами спонукала й політичну конкуренцію та медійний плюралізм (Пляйнес). З другого боку, цей вплив запобігає демократичній консолідації (Halling/Stewart). Зокрема, наявність значних матеріальних ресурсів унеможлиблює чесну політичну боротьбу, що викривлює реальну картину демократичного волевиявлення народу. Крім того, сплетіння політики й бізнесу сприяє поширенню таких рушійних практик, як корупція та фаворитизм. Тоді як дослідження олігархів є поширеним у суспільних науках, роль малого й середнього бізнесу і їхнього впливу на суспільний розвиток в сучасній Україні залишаються маргінальними і потребують більшої уваги.

У збірнику можна виокремити певні тематичні блоки, для яких, однак, типове переплетіння та взаємопроникнення. Нові актори – від іноземних підприємців до локальних самостановлених бізнесменів – безперечно, є знаковими фігурами трансформаційних змін (див. Лиман/Константінова). Ці зміни сприяли мобільності акторів та розвитку їхніх соціальних практик, що своєю чергою спричинювали не тільки появу нових форм лояльностей регіональних еліт щодо імперських (див. статті в цьому збірнику Потапенко, Кулик, Єремеевої), але й активне поєднання політики та економіки. В цьому контексті взаємодія **центру й периферії**, де гнучкість і пошуки розширення економічних привілеїв стають прерогативами у взаємодіях їхніх представників (Потапенко, Кулик), є невід'ємним процесом в (де)інтеграції як самих еліт, так і їх кооперації з масами (горизонтальна й вертикальна інтеграції). **Біографічні розвідки** спонукають, з одного боку, до включення перспективи окремих акторів та їхніх індивідуальних дій, з другого боку, ці окремі приклади дають можливість простежити, як саме працюють мережі представників економічних еліт, та перевірити тяглість і розриви у трансформаційних процесах (Лиман/Константінова). Траєкторії дій окремих акторів, звісно, не є вакуумними заготовками, а позначені, як правило, певним політичним контекстом та відбуваються в певному соціальному полі з його домінантними **дискурсивними практиками**. Групи й окремі актори з вагомим фінансовим капіталом проду-

¹ Див. український переклад статті в цьому збірнику.

кують/стимулюють тексти, а також опиняються в центрі різних нарративних нашарувань, в яких не останню роль відіграють промостратегії та саморозуміння своєї діяльності та капіталовкладень (Седербаум). Окрім того, як ми бачимо на українському прикладі, олігархи відіграють ключову роль на **політичній арені** (див. статті Зубицької, Седербаум). Їхні поведінкові стратегії та конкуренція розглядаються в історіографії амбівалентно, як стимуляція, так і як гальмівний елемент демократизації суспільства.

Номер відкриває розділ «Економічна історія у Східній Європі. Форум». Для участі у Форумі запрошені експерти з університетів Румунії, США, України та Швеції, які відповідають на питання про тенденції та найближчі перспективи економічної історії в регіоні. Вони показують, як розвивались відносини істориків та представників інших дисциплін у регіоні; пояснюють причини відносної слабкості академічної спільноти східноєвропейських економічних істориків; розмірковують про застосовність економічних теорій та концепцій, які можна було би використати як теоретичні рамки для пояснення економічних і бізнесових процесів Східної Європи в історичній перспективі.

Філологи Олександр Забірко й Альфред Шпрюде подають в історично-порівняльній перспективі літературні репрезентації «олігархів», зосереджуючись на прикладах із сучасної української прози. Аналізуючи пострадянських олігархів із творів Андруховича та Жадана, автори простежують зв'язок між (де)модернізацією та капіталістом як літературним образом. Історикиню Катерину Єремееву цікавить емблематика дискурсу радянської номенклатури доби перебудови в сатиричних журналах. Авторка порівнює критику кооперативного руху, «старої» та «нової» економічних еліт у загально-радянському («Крокодил») та республіканському («Перець») часописах, нарративні канони яких рефлектували офіційну політику відповідно на імперському та локальному рівнях.

У статтях історикинь Світлани Потапенко та Орісі Марії Кулик центральною темою стають адаптаційні стратегії регіональних еліт, а саме козацька верхівка Слобідських полків наприкінці XVIII – на початку XIX ст. (Потапенко) та українська політична еліта доби Хрущова/Брежнєва (Кулик) – в пошуку нових важелів впливу та привілеїв. Потапенко простежує злиття козацької еліти з дворянством Російської імперії. У цьому трансформаційному процесі саме економічні прерогативи стали вирішальними у виборі лояльного модусу поведінки щодо політики імперії. Кулик зосереджує свою увагу на зв'язку чи то зрощенні радянських регіональних політичних еліт та військово-промислового комплексу на прикладі України протягом 1950–60-х років. Зіставляючи переважно три регіони (Дніпропетровськ, Львів та Київ), Кулик використовує як архівні документи, так і еґо-документи, що дозволяє вибудувати щільну картину переплетіння економічних інтересів як окремих регіонів, так і республіки та Радянського Союзу загалом.

Статті Лідії Зубицької та Ганни Седербаум розкривають роль олігархів у політиці та суспільстві сучасної України. Зубицька демонструє зміну олігар-

хічного впливу в політиці через політичні партії. Авторка аргументує, що саме політична невизначеність після Помаранчевої революції стала вирішальним чинником, за допомогою якого олігархи вийшли з тіні та мали передову роль в українській політиці. Седербаум порушує тему олігархічного впливу не лише на політику, але й на суспільство в цілому, а саме через їхню благодійну діяльність. Авторка показує, що філантропія використовується як спосіб легітимації значних економічних ресурсів, а саме через створення іміджу благодійництва, що заповнює прогалини держави в соціальному забезпеченні. Такий імідж є сприятливим для підтримки зв'язків із політиками. Обидві статті демонструють, у який спосіб олігархи як представники сучасної економічної еліти забезпечують сталість свого впливу попри суспільні й політичні зміни.

І зрештою, історики Ігор Лиман та Вікторія Константінова розглядають імперські структури в тісному зв'язку з персональними досвідом та новими моделями мобільності, які пропонували модернізаційні процеси XIX сторіччя. Автори досліджують умови приїзду, праці й повсякдення іноземних політиків та підприємців у Російській імперії на прикладі британського віце-консула Джона Грієвза. Біографічний матеріал, що його зібрали автори, дозволяє подивитись на нові мобільні вектори акторів та практики соціалізації, які виникали під впливом масивної індустріалізації.

Готуючи номер, ми виходили з низки питань, які було порушено на конференції. Одночасно ми були свідомі того, що в нас навряд чи вийде досягнути послідовну хронологічну структуру і низку важливих трансформаційних етапів (період непу чи, наприклад, початок 1990-х років у номері не відображено).

У збірнику, окрім того, розміщено переклади статей Дітера Ціглера, історика, керівника катедри економічної історії Рурського університету (Бохум, Німеччина) та Хайко Пляйнеса, політолога, керівника відділу політики та економіки Центру з вивчення Східної Європи в Бременському університеті.

Дітер Ціглер, автор численних публікацій, присвячених розвитку і специфіці банківського сектора в Німеччині, простежує в статті, спеціально зредатованій для цього випуску, тяглість та модифікації в структурах економічних еліт у період політичних системних змін (1918, 1933). Як і більшість дослідників, які вивчають цю тематику, він погоджується із тезою видимої сталості й відсутності циркуляції економічних еліт у Німеччині в період між двома світовими війнами. Одночасно Ціглер підкреслює, що така тяглість типова для структур формування економічних еліт, але не стосується персональних змін, в яких помітну роль відіграли як династична тяглість, так і «деєвреїзація» економіки, починаючи з 1933 року. Стабільність економічних еліт, яку Ціглер атестує Німеччині першої половини XX століття, зовсім нетипова для східноєвропейського регіону цього періоду, де політичні трансформації кардинально змінювали структури та й саме розуміння і статус економічних еліт.

Між тим постійні зміни в політичних режимах в Україні від доби другого правління Кучми досить неістотно впливали на циркуляції економічних еліт. Саме ця неабияка сталість олігархів у період змін правління від 2000 до 2015 рр. в центрі статті Хайко Пляйнеса. Автор подає визначення та принципи вибірки олігархів для поданого дослідження й детально розбирає зміни в неформальних мережах, умови вступу на політичну арену та чинник впливу мас-медій. Сталість економічних еліт Пляйнес пояснює політичною гнучкістю більшості олігархів та живучістю неформальної донецької мережі.

Розміщуючи переклади статтей Дітера Ціглера та Хайко Пляйнеса, ми сподіваємось спонукати бажання написати зіставні студії в економічній історії.

Ми вдячні за допомогу в підготовці випуску колегам, які прорецензували статті, а також редакторкам та перекладачкам Кірі Люблянєвич (Kyra Lyublyanovics), Ксенії Мариняк, Роксолані Свято та Марині Курушиній. За фінансування витрат на переклад та редагування англійських текстів висловлюємо подяку Програмі Ковальських Канадського інституту українських студій Альбертського університету.

Література:

Carroll, William K. "Transnationalists and National Networkers in the Global Corporate Elite." *Global Networks* 9, (2009): 289–314.

Halling, Steffen, Susan Stewart. Die "Deoligarchisierung" in der Ukraine. Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik, 2016. http://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/aktuell/2016A69_hll_stw.pdf.

Hartmann, Michael. "Die transnationale Klasse – Mythos oder Realität?" *Soziale Welt* 60, (2009): 285–303.

Hoffmann-Lange, Ursula. *Eliten, Macht und Konflikt*. Opladen: Verlag für Sozialwissenschaften, 1992.

Mills, C. Wright. *The Power Elite*. New York: Oxford University Press, 2000.

Mosca, Gaetano. *Die herrschende Klasse*. Grundlagen der politischen Wissenschaft (Bern: Francke, 1950).

Pareto, Vilfredo. *The Rise and Fall of Elites*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1991.

Schneickert, Christian. *Nationale Machtfelder und globalisierte Eliten*. Konstanz: UVK Verlag, 2015.

Pleines, Heiko. "Oligarchs and politics in Ukraine." *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization* 24, 1 (2016): 105–27.

Sklair, Leslie. *The Transnational Capitalist Class*. Oxford: Blackwell, 2001.

Ziegler, Dieter. *Großbürger und Unternehmer: die deutsche Wirtschaftselite im 20. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000.

Лазанська, Тамара. *Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)*. Київ: Видавництво Інституту історії України НАН України 1999.

Линднер, Райнер. *Предприниматели и город в Украине: 1860–1914 гг.* (Индустриализация и социальная коммуникация на Юге Российской империи). Київ/Донецк: ИД «Кальмиус», 2009.

Пікетті, Тома. *Капітал у XXI столітті*. Київ: Наш формат, 2016.

Олена ПЕТРЕНКО,
історикinja, Рурський університет, Бохум

Оксана ГУС,
політологinja, Лейденський університет, Нідерланди

Володимир КУЛІКОВ,
історик, Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна